

A FEKETE KÖNYV

BACSÓ ILDIKÓ

Tompa Mihály élete utolsó fél esztendejében egy sajátos munkával foglalkozott: memoárszerű feljegyzéseket készített. Ez a Fekete Könyv, amely közvetlen vallomások, naplószerű megnyilatkozások gyűjteménye. A munka érdekességét fokozta, hogy tartalma fél évszázadon át titok volt.

Az elkészült könyv sok gondot okozott a már súlyosan beteg költőnek. Erről Lévay József számol be Emlékbeszédeiben: „rendkívül aggódott és nyugtalankodott amiatt, hogyha ez adomák akár életében, akár halála után kevés idő múlva nyilvánosságra kerülnek, kellemetlenség hárul e miatt nevére, sőt talán nevére is. Megsemmisíteni nem akarta, de igen el akarta tenni szem elől. Hozzám küldé eredeti kéziratát, hogy itt teljesen idegen kézzel írassam le csinosan köttessem be fekete vászonba, de a legnagyobb gonddal, a legnagyobb titokban. Teljesítettem kívánságát. Az eredeti kéziratot megsemmisítettem, a másolt Fekete könyvet pedig visszaküldtem neki. De csak bajára küldtem vissza. Nem tudta mit tegyen vele. Töprengett, nyugtalankodott, hova helyezze biztos megőrzés végett ezt a félelmetes kincset, hol emberi szem ne láthassa. Hosszu vajudás után, ide-oda küldözgetés, meg visszakéregetés után, sok pecséttel lezárva, végre a jászói convent levéltárába küldte.”¹

1868. május 15-én érkezett az irat a premontrei kanonokrend jászovári káptalanának levéltárába. A vonalazott papírba takart s két viaszpecséttel lezárt csomag borítékára a költő keze ezt jegyezte föl: „A jászovári káptalan szent atyáihoz, őrzés végett. Ötven év múlva felbontandó. Pestre küldendő kinyomtatás végett, jövedelme a Magyar Tudományos Akadémiáé. Tompa Mihály Május 15. 1869.”²

„A Fekete könyv kéziratát a jászovári káptalan részéről Fedák Pál gondnok nyugtázta. Egyúttal figyelmeztette a költőt, hogy ki kellene mondani: ki bonthatja föl a csomagot ötven év elteltével.”³ Tompa a felbontás jogát a conventre hagyta, sőt kérte, hogy most rögtön bontsák fel, hogy lássák „Isten, religio, rend, erkölcsiség ellen egy betű sincs benne. Az emberek gyarlóságáról szól.”⁴ Tompa és Fedák Pál több levelet váltottak ez ügyben. Tompa többször türelmetlenül sürgette, hogy a convent fogadja el a letéteményt. Az amúgy is zaklatott lelkiállapotú költőt még jobban felizgatta, hogy Jókai lapja, a Hon május 27-i száma írt a letétről. A „Hon” hírközlése a következő: „Tompa Mihály ünnepelt és országszerte elismert költőnk, mint értesítnek, május 15-én egy több fekete pecséttel ellátott könyvet, illetve lepecsételt kéziratot küldött a jászovári országos levéltárba őrzés végett, mely 50 év múlva felbontandó, Pestre kinyomtatás végett küldendő, jövedelme a magyar tudományos akadémiáé lészen. – Mily irodalmi kincset foglal magában e könyv? E kérdéseink majd csak nyernek feleletet.” A közleményt a

¹ Tompa Mihály Válogatott Művei. Budapest : Szépirodalmi, 1901. 702.

² Lévay József: Tompa Mihályról. 1906. 54.

³ Tompa Mihály levelezése II. 1863–1868-ig. Budapest : Akadémiai, 1964. 421.

⁴ Uo. 363.

„Hon”-tól Kemény Zsigmond Pesti Naplója is átvette (1866. május 27.). Tehát amit Tompa annyira el akart rejteni a nyilvánosság előtt, két nagy példányszámú, s olvasott lapban is megjelent. A hírt olvasva azt is hihette, hogy a csomagot föl is bontották. Újabb levelet ír Jászóra, amelyben kétségbeesetten, ingerülten kifakad:⁵ „Nagyságos Úr! Az élő Istenért engem megölnék, publicusra hozván a dolgot, mely nem arra való volt. Mivé tettek a világ előtt? Én az öngyilkosság martaléka leszek, önök lelkére és feleletére. Isten előtt, ha e dolgon bármi módon segítve és fordítva nem lesz. Gondoljanak ki bármit és igazítsák el becsületem megmentésével, egy kárhozatra menendő lélek érdekében az iszonyú emberi képzeletet meghaladó dolgot. Felelősökké teszem önöket Isten előtt. Egy szó véget vehetne a dolognak, rosszul olvasott cím, tévedés, ha a szent szék képes volna nem igazat mondani. Álmaim, éjjelem, nyugalmam elveszett. Testi életem és lelkem üdve forog kockán. Átok reám a gondolatért, hogy hallgatagnak hittem a Szent széket.”⁶

Ez az indulatos, az istenkáromlást súroló levél híven tükrözi Tompa lelkiállapotát; rettegését attól, hogy könyvének tartalma mások előtt is ismert lett. Félelmében, felindultságában hazugságra szólítja fel a Szentszéket. Valamivel nyugodtabb hangulatú levelet ír még másnap, amelyben „megköveti” a conventet, s amelyben közli, hogy nyilatkozatot kíván közzétenni, hogy elterelje az érdeklődést, s talán menekülni kívánt A fekete könyvből főljegyzett vallomások miatti képzelt üldöztetéstől is. A Nyilatkozat így szól:

„Úgy látszik, hogy a sorsnak képtelenebbnél-képtelenebb, compromittálónál-compromittálóbbs szerepeket játszani velem jött kedve. A jászói tudósítónak tökéletesen igaza van annyiban, hogy az irat csakugyan kezeim között volt és általam küldetett a Konventhez. Orsováról kaptam a szóról-szóra címzett iratot bizonyos Baur, vagy Pauer nevezetű, magát 80 évesnek, kiköltözött magyarnak mondó öreg orvostól. Ez írja, hogy ő távol is magyar újságokat hordat és olvas, közügyeinket, Akadémiát, színházat figyelemmel tart, engem is ösmer nevemről és bizalma is van hozzám, nem tudja a járást e vidéken, engem kért tehát, hogy ezen roppant vagyronról szóló végrendeletét és az emberség meghosszabbítására általa feltalált módot, melyet csak a jövő században kíván az Akadémiának jövedelmeztetni kinyomatás által. Itt megcsóváltam fejemet, de gondoltam: nekem mindegy, rám semmi következményeket nem hozhat. Vettem ezért a tollat, miután 5 frtnyi melléklet is volt a levélben és leküldöttem a csomagot egész nyugodt lélekkel a jászói Konventbe. Ebből származott a gyönyörű comédia.

Kérem a lapokat e nyilatkozat felvételére.”⁷

Bisztray Gyula megállapítása szerint „A Nyilatkozat közzétételére azonban nem került sor.”⁸

A viharok lecsendesültek, Tompa is megnyugodott, ez derül ki Szász Károlyhoz írt leveléből: „Én egy fekete könyv című kéziratot írtam, erősen korlátozva benne nevök kitételével ismerőseim, az emberek, világ bűnét, ostobaságát, aljasságát... bosszantott a dolog, kivált midőn a convent kipletykálta a dolgot, most nem bánom, sőt szeretem, ötven év múlva meglepő jelenség leend Tompától. Közöld bizalmas barátainkkal.”⁹

A Fekete könyvet 1918. május 21-én bontották fel Jászón, ünnepélyes keretek között, melyen megjelent a Magyar Tudományos Akadémia küldöttsége: Berzeviczy Albert

⁵ Uo. 422.

⁶ Uo. 374.

⁷ Uo. 365.

⁸ Uo. 422.

⁹ Uo. 465–466.

elnök, Heinrich Gusztáv főtítká, Beöthy Zsolt, Vargha Gyula, Herczeg Ferenc.¹⁰ S tulajdonába vette a kéziratot. Ez a töredékes memoár a költő halála után félszázadon át irodalmi érdekességet ígérő titok volt. Első közlésekor (1918.), a szenzációra éhes sajtónak és közönségnek csalódás, s mindmáig úgy ítéli meg az irodalmi közvélemény mint kuriózumok gyűjteménye. A legkülönbözőbb Tompa-válogatások negyedszázadon át óvatosan mellőzték. Két kiadásáról tudok: először az MTA folyóirata, a Budapesti Szemle 175. Kötete 1918. A 77–135 lapon közölte, majd Tompa Mihály Összes Műveinek úgynevezett Parnassus-kiadásában jelent meg 1942-ben.

„Tompa a könyvnek csak a címlapját írta saját kezűleg, a többi két idegen kéz írása. Első felét nőiesen finom betűvetéssel Tompa káplánja másolta, második felét Béky Sámuel református lelkész, aki a Hanvához közel fekvő Kövecsesen működött. A másolat kéziratán helyenként feltűnnek Tompa javításai jelölül annak, hogy végigolvasta a másolatot.”¹¹

A könyv tartalma sokáig kényes téma volt, hiszen Tompa nem kímélte a szereplőket. Sérelmeiből fakadó keserűségének mérgét itt szabadon kiengedte. Ez az esetleg még élő szereplőket és utódjaikat érzékenyen érinthette. Nekünk ma 150 év távlatából kitűnő forrásanyag Tompa életének és életművének közelebbi megismeréséhez.

Miről szólnak ezek az úgynevezett „anekdoták”? A költőnek kortársaihoz s főleg környezetéhez szóló viszonyáról. Milyen volt a kapcsolat közte és paptársai között? Közte és a falu között? Közte és a falu népe között? Az első kettő önmagában jelzi a közel száz éven át „nem kívánatos” kérdéseket.

A Fekete könyv túlnyomó részben Tompának nem ifjúkorára és nem irodalmi munkásságára vonatkozó irat, hanem jórészt papi állomásaira (Bejére, Kelemérre és Hanvára) szorítkozik, s főleg papi minőségben szerzett tapasztalatairól számol be, a falusi pap szűk körű világát tárja fel. A költő egyéniségét jellemző s korának társadalmát közelebbről megvilágító dokumentum.

A Fekete könyv – ahogy magyarázó alcíme mutatja: „Jegyzetek az emberekről, saját tapasztalása után, az igazsághoz szigorúan ragaszkodva. 1868.” Pontosan száz jegyzet. E följegyzéseiben Tompa teljes nevükön megjegyezte a szóba hozott személyeket.

A könyv tartalmi megoszlása a következő: a száz darab feljegyzésben 50 a hanvai és környékbeli urakról szól, egy-egy tucat a papokról és a parasztokról, a fennmaradó negyedrészt az irodalmi élettel és a költő családi viszonyaival kapcsolatos, csekély töredéke pedig innen-onnan felszedegetett anekdota. Az esetek fele Darvas Pál hanvai birtokos jellemrajzát adja. Tompa valósággal lélektani tanulmányt készített erről a zsugoriságig fukar, krajcároskodó alakról, aki sem egyházának, sem az iskolának, sem a köznek, senkinek nem adott semmit, s ha csak lehetett, barátait is megzsarolta. A másik birtokos család a Hanvay-família. A családfő, H. Károly, nem olyan karakterisztikus figura, mint Darvas Pál úr, de többé-kevésbé rokontermészet. Ő is kapzsi és fukar, lelkiismeretlen, felelőtlen, a közügyekben gyáva.

A parasztokról szóló rész megmutatja azt a Tompát, aki már legelső prózai elbeszélésében is minden romantikus szépítgetés vagy túlzás nélkül, szinte naturalista hűséggel ábrázolja őket. Egy-egy felvillanó jelenetben utal a bajok okára, a népnevelés hiányaira is.

„Ha Tompa csak a fősvény és dolyfös urakat, az elnyomó feudális osztályt kárhoytatná csupán a XVI. század keményszavú protestáns énekszerzői és írói – Szkhárosi Horvát András, Sztárai Péter – hagyományainak folytatója lenne. De ő nemcsak a feudális

¹⁰ *Szentmihályi János*: *Eltűnt-e Tompa Mihály rejtélyes végrendelete* = *Magyar Nemzet* 1972. július 13.

¹¹ Tompa Mihály *Válogatott Művei*. Budapest: Szépirodalmi, 1961. 703.

elnyomást leplezi le – újból a végtelen sorban! –, tehát nemcsak társadalom-képet rajzol, hanem egyéni indulatait, szenvedélyét, sérelmeit is kifejezi. Sérelmeit elsősorban pályatársai részéről, aztán az urak részéről, és végül – ami a legújszerűbb – parasztjai, hívei részéről. Erre alig van példa az előtte járó írónál. Vádja azonban nem a paraszt személye, hanem a társadalom elleni vád, mint később Móricznál.

A költő Tompa – mint már Arany János is megjegyezte – legtöbbször „álarcot» visel. Nemcsak allegóriáiban, hanem sok már versében is. Leveleiben már sokkal nyíltabb, de még ott is észrevehető bizonyos tartózkodás. A fekete könyvben teljesen magának ír! Nem kell tekintettel lennie írotársaira, kortársaira, olvasóira, senkire. Meztelenül léphet fel, álcázás és gátások nélkül, a maga mivoltában szólhat meg végre! A fekete könyv nem annyira mint mű, inkább mint megnyilatkozás nagy fontosságú Tompa irodalmi hagyatékában. Tárgya, tartalma valóban nem egyéb, mint élete némely eseteinek följegyzése és egypár anekdota. De rendkívül jelentős a szándék és az indulat, amellyel írta. Mint a hajótörött, a tengerbe vetett palackba rejti üzenetét: úgy rejtette Tompa is A fekete könyvbe, a jövő számára utolsó üzeneteit, amiket olyannyira fontosaknak érzett. Azt akarta, hogy amikor már sem ő, sem az érdekeltek nem lesznek, tudja meg a jövőd: milyen emberek között élt, milyen világban kellett élnie!”¹²

A fekete könyv mégsem maradt teljesen visszhangtalan megjelenésekor. Hatvany Lajos a lelkesedés hangján ír róla 1919-es tanulmányában. „Soha még Tomparól nem olvastam semmit, ami ennyire érdekelt volna. Persze, hogy csak anekdoták és hogy csak jelentéktelen emberekről szólnak. Kis parlagi esetek – nem is esetek, csupán esetkék. De az esetkék valami vészes egészbe tömörülnek, valami haragos, viharfelhős világnézetbe gomolyulnak. Ez a Gömöri Chamfort. Mert a tiszteletes is úgy érzett, mint a francia szomorú elmére, aki elsőnek mondta ki azt a megdönthetetlen igazságot: „Reggelire egy varangyot kell nyelned, hogy ezután napközben meg ne utálj semmit.” Tompa lenyelte a varangyot. Haragja sosem enyhül bele a művészi teremtéshez kellett ihlet nyugalmába. Csupa veszettkutymarás minden sor.”¹³ Feltehető a kérdés: „ez volna a nagytiszteletű úr igazi hangja, ha ahogy torkában érezte, szabadon kiereszteni merné. De nem meri, csak ritkán, véletlenül. Mert Tompa, az ember, Tompának a tiszteletesnek tartozott vele.”¹⁴ Valószínű, hogy ez is, hiszen időnként átérezhető versein is. Példája ennek úgynevezett válságköltészete. (Éjjel, Ha, Isten akarja stb.) De A fekete könyv ugyanakkor már egy végsőkig elcsigázott lélek megnyilatkozása. Akkor írja, amikor már minden apróság a végletekig ki tudja hozni béketűréséből. S valóban felfedi azt az embert is, aki a verseiben allegóriái álarca mögé rejtőzik. Hatvany Lajos szavaival summázunk: „A Fekete könyv s ez a próza adja a kulcsot Tompához, ki költeményeiben magáról hallgat, illetve csak véletlenül jut kifejezésre. Ebben a prózában van ideg – a Tompa-vers ernyedt. Nincs zamatja, íze,...Tompa leggyakrabban csak épp verselt, de nem költött igazán. Csak írt, kívülről adott témákra változatokat, ahelyett, hogy önmagát írta volna meg. S erre a régi, bizonytalan sejtésünkre most íme bizonyos bizonyosság: A Fekete könyv.”¹⁵

A Fekete könyvhöz hozzátartozik az a sok találgatás is, ami az 50 éves titkolózást övezte. Egész kis „mitológia” alakult ki körülötte. Még 1868-ban megalapozódott, amikor a „Hon” költői kincsként írt róla. Éveken keresztül folyt a találgatás „A hírlapok szokott kíváncsisággal üzték-fűzték a titkos letétemény mivoltát és történetét. Mester-

¹² Uo. 56–58.

¹³ *Hatvany Lajos: Irodalmi tanulmányok II.* Budapest, Szépirodalmi, 1960. 278.

¹⁴ Uo. 281.

¹⁵ Uo. 284.

művet sejtettek abban, melynek nyilvánosságra tételére talán a jelenkor politikai, vallási és társadalmi viszonyait nem hitte elég érettnek a haldokló költő.”¹⁶ Ugyanebben az emlékbeszédében Lévy feltárja a Fekete könyv tartalmát „az a sok pecséttel őrzött mestermű nem egyéb, mint néhány ártatlan anekdota.”¹⁷ De vagy nem hitték el a kortársak, hogy az olyan sok pecséttel védett titok csupán ennyi, vagy nem jutott mindenki tudomására, időnként fel-felrebbent egy-egy újabb magyarázat. Pl. 1900-ban a Sárospataki Lapokban alakul ki egy kis vita róla. A lap 1900. október 29-i számában jelenik meg a vegyes közleményekben: „Tomba Mihály hagyatékáról a »Hazánk« c. lap ez évi október 21-iki számában valaki (Valószínűleg Kacíányi Géza, volt budapesti ev. Ref. Főgimnáziumi, most pedig állami tanár!) a következőt írja; ... Sokat foglalkoztatták a kedélyeket azok az iratok, melyeket a T. a ref. Pap, a leleszi káptalan őrizetére bízott. »Istenére és becsületére« fogadta, hogy az iratok nem tartalmaznak semmit, a mi a vallás és az erkölcs törvényeibe ütköznék, ennél fogva nem állhat meg azok gyanúja, akik azt állították, hogy az irományok atheisztikus elméleteket tartalmaznának. Hogy iratai a „vallás és erkölcs törvényeibe” nem ütköznek, annyi bizonyos, de valószínű, hogy saját hitfelekezetének tanaival szemben kételyeket fejeznek ki, s katolikus hitvallást tartalmaznak. Úgy gondolkozhatott, hogy ez a hitvallás akkor kerül legbiztosabban nyilvánosságra, ha ott helyezik el, ahol máiglan gonddal és szeretettel őrzik.”¹⁸

A lap nem foglalt állást, de felhívta Lévyt, Szász Károlyt, Gyulai Pált a válaszadásra. Lévy tette meg. Felháborodva utasítja vissza a cikk írójának feltételezéseit „Miből áll az a titkos letét, azt én határozottan és teljes bizonyossággal tudom. Elmondtam azt a T. M-ről 1874-ben írt s a Budapesti Szemlében kiadott Emlékezéseimben és így köztudomásra juttattam”.

„Most már a régen közzétett és köztudomásra jutott ismertetés után csak nagy fokú tudatlanság, elfogultság, sőt mondhatni lelkiismeretlenség kellett ahhoz, hogy Tompa lepecsételt csomagjáról úgy írjon a Hazánk cikkezője, a mint írt. Ezt sehonnan sem tudja, csak az újjából szopta.

Arról a »titkos csomagról« a sejtegetéseket és találgatásokat még most is folytatni, nem egyéb, mint pusztá levegő-verés, renyhe képzelet-játék. De határozottan vissza kell utasítanunk s meg kell bélyegeznünk a catholicus vakbuzgóságnak ama sorokban nyilvánuló túlzásait, mely nem riad vissza attól, hogy a nemzet egyik legjelesebb költőjének szellemét, jellemét és emlékét talán csak azért, mert protestans volt, ha csak pillanatra is, könnyelműen homályba vonja.”¹⁹

Kacíány Gézát, ha valóban ő volt az említett cikk írója, nem tudta teljesen egészen meggyőzni Lévyt, mert az 1917-ben megjelent könyvében, A magyar memoire irodalom 1848-tól 1914-ig, így ír a Fekete könyvről: „Lévy azt állítja, hogy a kérdéses kézirat nem tartalmaz egyebet ártatlan anekdotáknál (?). Azt hisszük, hogy Tompa jelleme az ilyen rossz élc lehetőségét kizárja. Ilyenfajta kézirat nem okozott volna írójának annyi aggodalmat, mint hogy azt éppen Lévy adja elő.”²⁰

De a felbontás után jó félszázaddal ismét újabb kétely, titok. „Madarász László arról tudósít, hogy a mende-monda szerint Tompa Mihály olyan végrendeletet hagyott hátra, amelyet csak halála után száz esztendővel szabad felbontani. Szerinte ezt még nem

¹⁶ Lévy József: i. m. 56.

¹⁷ Uo. 56.

¹⁸ Sárospataki Lapok. 1900. október 29. 933–934.

¹⁹ Sárospataki Lapok. 1900. október 30. 946–948.

²⁰ Kacíány Géza: A magyar memoire irodalom 1848-tól 1914-ig. Budapest, 1917.

találták meg. Az a feltételezése, hogy ezt vagy a rozsnyói katolikus püspökség vagy a jászóváraljai káptalanság levéltárában kell keresni.”²¹

Szentmihályi János erre válaszolva írja: Madarász László jól sejtí, hogy Tompa Mihály irodalmi hagyatékát némi titokzatosság jellemzi. A titokzatosság azonban már a múlté. Felhívja figyelmét A magyar irodalom története 4. Kötetére, amelyben Kovács Kálmán ír Tompa Mihályról és a Fekete könyvről is. S a Budapesti Szemle 1918-ban megjelent 175. számára is.

A kalandos sorsú Fekete könyv körüli titkok végképp eloszlottak. Már csupán a címe szorul egy kis magyarázatra: Az irodalomtörténet sokáig feketének vélt kötéstáblájával hozta kapcsolatba. Lévy hozzájárul Emlékbeszédében ennek az értelmezésnek a kialakításához: „Hozzám küldé eredeti kéziratát, hogy itt teljesen idegenkézzel irassam le csinosan, köttessem be fekete vászonba”.²²

A felbontáskor derül ki, hogy a kötéstábla nem fekete, hanem barnáslila. Bisztray Gyula az, aki megmagyarázza a címet: „A szimbolikus címet Tompa Mihály Pállfy Albert egyik regényének, A fekete könyvnek címéről kölcsönözte. Pállfynak ez a regénye 1847-ben jelent meg. A regény szerint Világosvár környékén egy régi török mecset tornyszobájában élt egy különc temetőőr, aki „egy nagy könyvbe” („A Fekete könyvbe”) szokta naponként tébolyodott eszméit (naplószerű följegyzéseit) leírni. – A végéhez közeledő és a fokozatosan romló idegállapota miatt sokat szenvedő Tompa Mihály úgy érezte, ennek a „tébolyodott” különcnek példáját követi, midőn följegyzi élete néhány jellemző epizódját s az őt különösen bántó sérelmeket.”²³

„Ez a kis rejtély is egy parányi sugárral járult az én barátom nevének glóriájához” írta a Fekete könyvről az egykori barát, Lévy József. Igen, ez is hozzájárulhatott az egykori Tompa-kultusz alakulásához. Ma érdekes és hiteles kortörténeti, irodalomtörténeti és főleg társadalomtörténeti dokumentum.

²¹ Szentmihályi János: i. m.

²² Lévy József: i. m.

²³ Tompa Mihály levelezése II. 1863–1868-ig. Budapest: Akadémiai, 1964. 540.